

CIGÁNY FOLKLÓR

Bari Károly

Ezeken a lemezekon az eddigi, közel harmincévi cigány folklór-gyűjtésemből adok közre válogatást. Mivel egységes cigány kultúra nincsen, s a cigány törzsek, csoportok mindegyike önálló, sajátos hagyományvilággal rendelkezik, ezért az eltérő nyelvjárásokat beszélő törzsek, csoportok mindegyikére igyekeztem kiterjeszteni kutatásaimat, hogy az elkülöníthető, jellegzetes jegyek rögzítése, és bemutatása folytán minél pontosabb kép alakulhasson ki a különböző közösségek autochton kultúrájával kapcsolatosan.

Eredeti cigány folklóranyagból még soha, sehol nem jelent meg ilyen gazdag válogatás, mint ez. Közlésem teszi először lehetővé, hogy széles rálátás nyíljon arra a rendkívüli archaikus folklórkultúrára, ami a zárt közösségeket alkotó ún. „sátoros cigányok”-at, és a környezetük felé nyitottabb, letelepedett cigányokat egyaránt jellemzi. Összeállításom a cigányok élő folklórájának minden főbb műfaját magában foglalja. Az általánosan föllelhető szokásköltészet és (a szabott terjedelmi lehetőségekből következően itt csak rövid darabokkal bemutatott) próza mellett megismerhetjük a sátoros cigányok balladáit, a letelepedett muzsikus cigányok hegedű-, hárfa-, és koboz-zenéjét is, mulatóénekek repertoárját, és ízelítőt kaphatunk a cigány énekes hagyományokhoz tartozó és számítható összes folklóranyagból, amelyet a kutató napjainkban még megtalálhat Magyarországon és Romániában.

Bőségesen közlök olyan népi alkotásokat (például balladákat, karácsonyi énekeket), amelyeket idáig téves, előítéletes nézetek miatt a cigányok körében nem létezőnek tartott.

Jelen CD-kollekció tí lemeze teljessé teszi annak az elmúlt években megjelentetett hat lemezemnek az anyagát, amelyet ugyancsak több évtizedes néprajzgyűjtésemből hoztam nyilvánosságra.

A cigányok, az eddigi kutatások szerint, nagyobb számban a X. században, az iszlám hódítók elől menekülve hagyták el őshazájukat, Észak-Indiát. Őshazájuk elhagyása után hosszabb ideig tartózkodtak Perzsiában és Görögországban, erre nyelvi adatokból lehet következtetni.

Feltételezhető, hogy a cigányok Indiából való elvándorlása nem egy szakaszban történt, s az első csoportok már jóval korábban elindultak. Erre utal Fírdausi perzsa költő leírása is, a Sahnáméban, miszerint Bahram-i Gur király Kr.u.421-ben az indiai Lahoré-ból 23000 muzsikust, *luri*-t hívott be Perzsiába, hogy udvara multságainak pompáját emelje. (Egyes forrásokban *zott*-oknak említettnek.) A könnyelmű életmódot űző muzsikusok azonban hamar elvesztették kegyét a királynak, aki aztán megvonta tőlük minden pártfogását, és kényszerítette őket, hogy faluról falura járva – zenéjükkel a népet szórakoztatva, kiszolgálva, s az úti élethez köthető más mesterségeket is folytatva – saját maguk keressék meg mindennapi kenyerüket. Mivel a *luri*-kat az Indiából kirajzó cigányság előcsapatának vélik, valószínűnek tartják, hogy ma is tartó vándorlásuk akkor kezdődött.

A cigányok Európában való felbukkanását az egyik legelső róluk szóló híradás, egy Athosz-hegyi szerzetes feljegyzése, így örökíti meg: „Lovagoltak, vagy gyalogoltak, színpompás ruhákat viseltek, gazdagon öltözködtek. Idomított medvéket és majmokat vezettek magukkal. Babonás félelmet keltettek mindenkiben, és ugyanakkor kíváncsiságot is. Kitűnő kézművesek, zenészek, jósök és kereskedők voltak.

Az eddigi kutatások alapján, Balkánra a cigányok két irányból érkeztek: Perzsia felől Örményországon keresztül, illetve Egyiptom és a Közel-Kelet irányából, szaracén áruszállító hajókkal. A középkorban a nevezett térség legismertebb kereskedői közé tartoztak a Tigris-folyó deltájában elterülő Kharakhéné köztársaság lakói, a szaracénok. Érdekes összevetésre ad lehetőséget a köztársaság nevének, és a *xoraxane* („török”) cigányok nevének hasonlósága. A „jiftosz”, „gitáno”, „gitán”, gypsy” elnevezésük is egyrészt onnan származik, hogy a szaracénokkal azonosították őket. Másrészt onnan, hogy a cigányok is azt terjesztették magukról: „Kis-Egyiptomból” érkeztek és Rómába kell menniük, hogy őseik bűnéért vezekeljenek. (Ez a „bűn” a folklór-legendáik szerint az volt, hogy a cigány kovácsok készítették a szegeket Jézus keresztre feszítéséhez.)

Francois de Vaux de Foletier egyik írásában azt a magyarázatot találjuk, hogy a cigányok a görögországi tartózkodásuk idején éltek egy „Kis-Egyiptom” nevű régióban, és onnan való távozásuk után kezdték el hangoztatni az egyiptomi származásukat.

A „cigány”, „zingari”, „zigeuner” elnevezés eredetére vonatkozóan több magyarázat él. Feltételezik, hogy a cigányság Görögországban ahhoz a vallási szektához csatlakozott, amely Simon mágus tanait hirdette és szektán kívüliekkel nem érintkezett. A szekta tagjainak „athingani” (érinthetetlen) volt a neve, s úgy vélik, a cigányok azóta viselik ezt népnévként. Más magyarázatok szerint az „athingani” „vasmunkást” jelent, de – egyéb értelmezések mellett – azt sem tartják teljesen kizárhatónak, hogy a szó az „Athén” városnévhez kapcsolódik.

A magukat „vándorvezeklőknek” nevező cigány karavánok sorsa iránt az európai országok csak rövid ideig tanúsítottak jóindulatot. Az 1422-ben egyházi exkommunikációval kezdődő cigányellenesség az évek során odáig fokozódott, hogy valóságos hajtóvadászatokat indítottak ellenük. Az egyház istentagadó, veszélyes varázslóknak tartotta őket, s ez a szemlélet aztán áterjedt Közép- és Nyugat-Európára is, ahová számos csoportjuk eljutott a XV. századtól kezdve.

I. Maximilián német császár 1500-ban a cigányokat törvényen kívül helyezte, aminek folytán bárki elfoghatta és megölhette őket. Angliában, Erzsébet királynő uralkodása idején 18000 cigányt akasztottak föl, csupán a származása miatt. I. Frigyes Vilmos porosz király 1725-ben olyan rendeletet adott ki, amely szerint a birodalom területén kézre került cigány férfiakat és nőket bírósági eljárás nélkül azonnal ki kell végezni.

Az öldöklésekbe torkolló határtalan cigányellenességet feltehetően az váltotta ki, hogy az országról országra vonuló vándor cigány karavánok erkölcsi felfogása az élelemszerzés minden módját megengedte, ebből következően a cigányok nem tisztelték a magántulajdont, s az életfelfogásuk is ingerlően különbözött a keresztény normákat követő társadalmak életfelfogásától.

Bár effajta ellenérzések már előzőleg is, más Európába érkező néppel szemben is megfogalmazhatóak voltak, ilyen megmagyarázhatatlan gyűlölködő elutasítás csak a cigányság esetében alakult ki.

A IX. században megjelenő, nomadizáló életmódot folytató pogány magyarok, mint a kelet felől érkező nomád népek általában, hasonló erkölcsi felfogással rendelkeztek. Nagyon lényeges különbség azonban, hogy amíg a pogány magyarok útjai, „kalandozásai” gyakorlatilag rablóhadjáratok voltak, amelyeknek során – a korabeli feljegyzések szerint – gyilkoltak, fosztogattak, addig a cigányság soha nem viselt hadat egyetlen nép ellen sem. A karavánzó cigányok eltulajdonításai, főleg élelemlopások, a vándormesterségeket űző személyek (jósok, zenészek, rézüstkészítők, kovácsok, stb.) mindennapi létének fenntartását szolgáló egyéni akciók voltak. Ezek előítéletes bizalmatlanságot váltottak ki, természetesen, jogosan. De az előítéletek következményei a cselekedetekhez képest aránytalanul súlyosak voltak. A cigánysággal kapcsolatos, a kezdetekben kialakult negatív nézetek máig tartóan determinálták hozzájuk való viszonyát.

A cigányokkal szembeni ellenséges magatartás indokoltságát különféle bűncselekmények nekik tulajdonításával próbálták igazolni. Gyermekekrablással, kémkedéssel, az eretnység terjesztésével vádolták meg őket, hogy az ellenük hozott kegyetlen intézkedések elkerülhetetlenek tűnjenek a közvélemény számára.

A cigányok tömeges megjelenése Magyarországon a XV. század elejére tehető. Van olyan feltételezés, amely szerint már jóval korábban, II. András magyar királynak a Szentföldről 1219-ben hazatérő seregéhez csatlakozva eljutottak hazánkba, a városi-falusi jegyzőkönyvek (és más hivatalos adatok) azonban csak a XV. századtól mutatják jelenlétüket.

A magyarországi feudális viszonyok, más országéihoz képest, viszonylag biztonságos körülményeket jelentettek a cigányok számára. Több uralkodó és nagyúr állított ki a karavánoknak oltalomlevelet. Ezek az oltalomlevelek az átvonulási területeken védeltséget jelentettek a sajátos öltözékű és életvitelű idegeneknek, és rendelkeztek afelől is, hogy a letáborozási helyeken a karaván tagjai által gyakorolt munkákra, az előjáróságoktól, a lehetőségek szerint, megbízásokat kapjanak.

A XVI-XVII. Században a menlevelek lehetővé tették, hogy a cigányság mintegy „külön történelmet” élhetett a magyarokon belül. Mozgásukat nem korlátozták, beilleszkedésüket nem szorgalmazták, identitásuk jeleit nem tiltották. Életfelfogásuk, szokásrendszerük a közösségeikben akadálytalanul hagyományozódhatott tovább.

A török hódoltság idején a magyarok oldalán vettek részt a küzdelmekben, főleg mint fegyverkészítők és fegyverjavítók, de a nagy távolságokat bejáró karavánok fontos szolgálatokat tettek a végvárak közötti hírek, üzenetek közvetítésével is.

A XVII-XVIII. században egyes csoportjaik letelepedtek, de szokásaikat és viselkedésüket ezek is részben megtartották. A letelepedettek a városok-falvak igényeit kielégítő foglalkozások (zenész, kovács, borbély, stb.) voltak jellemzőek. Ebben az időszakban már több országgyűlésen szerepelt a „cigányügy” és két Habsburg-uralkodó kezdeményezésére kifejezetten cigányokra vonatkozó törvényeket alkottak. Mária Terézia és II. József intézkedései elsősorban a lakosságnak a kóbor cigányok által kiváltott ellenszenv miatt születtek meg, és az erőszakos letelepítést célozták. Ezekkel az intézkedésekkel minden olyasmit igyekeztek felszámolni, ami az ellenszenvet, előítéletet kiváltó „cigány életmódot” konzerválja (viseletet, családot, nyelvet, sőt még a „cigány” népvét is!). A kegyetlen rendeletek azonban nem hozták meg az elvártakat: a cigányság lokalizálását és asszimilációjuk gyorsulását.

Az 1900-as években még inkább felerősödött a cigányokkal szembeni negatív közvélekedés. Az okok között említhető, hogy a falvakat járó, kézműves mesterségeket folytató cigányság munkái iránt a nagyipar fejlődése következtében, csökkent a kereslet, és ez magával hozta e réteg egy részének jövedelem nélkül maradását, kriminalizálódását. Az esetek sajtó általi tállása elmélyítette és általánosította a cigányellenes előítéleteket. A nagy visszhangot keltő, legtöbbször koholt vádak alapján kreált ügyek (pl. a dánosi) ezt a célt szolgálták.

A fasizmus térnyerése után, 1944 júliusa és 1945 áprilisa között, a föllelhető dokumentumok szerint, Magyarországról mintegy 30.000 cigányt vittek náci koncentrációs táborokba, s csak 2-3.000 fő tért vissza élve. Megjegyzendő azonban, hogy a jelzett időszakban a hatóságok nem rendelkeztek pontos adatokkal a cigány lakosság lélekszámát illetően, s a visszaemlékezők tanúsága szerint, a magyar csendőrök és a német katonák a legtöbbször nem is fordítottak fáradságot a cigányok összegyűjtésére és bevagyonírozására, hanem a lakóhelyük közelében sorba állították és agyonlőtték őket. A második világháború idején Magyarországról elhurcolt, meggyilkolt cigányok száma, tehát, valójában a sokszorosa is lehet a tudottnak.

Megdöbentő tény, hogy amíg más üldözött csoportok szenvedései és megmentésük érdekében cselekedtek is – menleveleket adtak nekik, bújtatták őket-, addig a cigányok pusztítását teljes közönnyel szemlélték: egyetlen egy személy, szervezet, nagykövetség, egyház nem akadt, aki szót emelt volna értük vagy védelmet nyújtott volna nekik. A német lágerekben 600.000 európai cigányt öltek meg.

A második világháború után bekövetkező társadalom átalakító tendenciák a cigányságra is kiterjedtek. A hivatalos kormányzati politika minden hátrányos megkülönböztetést megszüntetett – elvben -, s a fő cél az volt, hogy társadalmi integrációjukat (pontosabban: asszimilációjukat) segítse.

Az 1945-ös földosztásból- a vonatkozó rendeletek értelmében – a cigányok kimaradtak. A megélhetési, elhelyezkedési lehetőségek a lakóhelyüktől távol eső nagyobb ipari és építkezési centrumok felé vonzották a munkaképes cigányságot, még ha ingázással járt is. Az 1970-es évek elejére „a férfiakat illetően a cigányság közel jutott a teljes foglalkoztatottság állapotához).

Az 1990-es változások gyökeresen megváltoztatták a cigány lakosság viszonylag kedvezőnek mondható felemelkedési folyamatát. A magánkézbe került gyárakból, üzemekből és más helyekről tömegesen bocsátották el a munkásokat, s ezek a leépítések legelőször és elsősorban a szakképzetlen, iskolázatlan segédmunkás réteget, a cigányságot érintették. Jelenleg Magyarországon a cigányságnak közel 100%-a munkanélküli. Elképzelhetetlenül nagy a szegénység, veszélyes cigányellenesség kapott erőre a lakosság körében és a hivatalokban egyaránt.

Romániában először egy 1386-os adományozó levél említi a cigányokat, miszerint Dan Vodă uralkodó 40 sátornyi cigány rabszolgát átenged a Vodița kolostornak.

A rabszolgaság kezdetektől fogva meghatározza a romániai cigányság történelmét. A semmilyen joggal nem rendelkező embereket három csoportba sorolták: 1.a Herceg vagy az Állam rabszolgái (domnești), 2. a monostorok rabszolgái (mănăstirești) és 3. a bojárok rabszolgái (boierești).

A tulajdonosaiknak presztízst jelentő, magas árú, a legteljesebb mértékig kiszolgáltatott rabszolgáknak a kötelezettségeik elvégzése mellett (kocsisok, béresek, szakácsok, háziszolgák, zenészek voltak) adózniuk kellett. Még azoknak is, akiket az uradalmi munka alól felmentettek, s megengedték, hogy elvándoroljanak és pénzt keressenek „mesterségükkel” (ez általában kovácsolást jelentett, vagy valamilyen kézművességet). A szabadságukért egy bizonyos mennyiségű pénzösszeget kellett fizetniük

gazdájuknak. Nemcsak a román fejedelemségekből vannak adatok, feljegyzések tanúsítják, hogy erdélyi főurak és nemesek is tartottak rabszolgaként cigányokat.

Az erdélyi magyar területeken és a szász városokban azonban nem ez volt az általános. Ott a cigányokat „királyi jobbágyok”-ként kezelték, adót beszolgáltattaniuk és napszámot leróniuk az Állam felé voltak kötelesek. Letelepeshettek, általában a falu- és városvégeken, az adott közösség által elvárt közmunkák végzéséért cserébe. A három erdélyi fejedelemségben elismertséget szereztek az aranyosó cigány csoportok.

A cigányok kezdetben más délkelet-európai országokban (Bulgáriában, Szerbiában) is rabszolgák voltak, de Románia az egyetlen olyan európai terület, ahol az embertelen rabszolgatartás a XIX. Század végéig megmaradt.

A fordulat az 1843 márciusi oláhországi törvénnyel, az állami rabszolgaság eltörlésével kezdődött, ezt követte az 1844 január 31-i, az egyházi rabszolgaság megszüntetését elrendelő, majd az 1848 június 26-án hozott határozat, amely az egyén által birtokolt rabszolgák felszabadítására vonatkozott. Tehát, a folyamat fokozatosan ment végbe, kategóriák szerint. Az említetteken kívül a különböző fejedelemségekben más rendeletek is születtek az üggyel kapcsolatosan.

A rabszolgaság megszűnése után a felszabadított tömegek más vidékekre költöztek, messzire a rabszolgaság helyszíneitől, vagy elhagyták az országot. „A cigányok második nagy vándorlásának” is nevezett migrációs hullám idején a Romániából kiáramló nagyon nagy létszámú cigányság a nyugat-európai országok mellett, más földrészekre is eljutott.

A Romániában maradt cigányok között integrálódás indult meg. A század első évtizedeiben létrejött egy kisebb cigány értelmiségi elit is, amely a cigányság politikai és kulturális képviselőjére tett, szerény eredményű, kísérleteket. A régiesen gondolkodó, sátorozó vándor cigány csoportok nem hagytak föl előítéleteket kiváltó, tradicionális életmódjukkal, s az 1940-es években felerősödő rasszista nézetek hivatalossá tételéhez ez is alapul szolgált.

Antonescu rezsimje 1942 és 1944 között, a transznyisztriai területen létrehozott koncentrációs táborokba, a dokumentumok szerint 25.000 cigányt „deportált”, elsősorban vándor cigányokat. A románok és németek által felügyelt táborokban a deportáltak fele elpusztult. A túlélők 1944 tavaszán a visszavonuló román hadsereg nyomán tértek haza.

A romániai cigányokat sújtó problémák (szegénység, iskolázatlanság, munkanélküliség, előítéletek) sem az ezután következő kommunista időszak alatt, sem az 1989-es forradalom után nem szűntek meg. Csak egy nagyon kis részük sorsa változott jó irányba – az asszimilációjuk következtében, ami általában az etnikai identitásuk teljes föladásával járt.

A cigányság Románia legnagyobb etnikai csoportja, egyes kutatók nem hivatalos becslése szerint, számuk meghaladja a hárommillió főt. Ez jóval több, mint a magyaroké.

Megjegyzendő, hogy az erdélyi területeken élő *gáborestyi* és *vatrás* (vagy más néven *kherútno*, „házi”) cigányok a származás-megvallásakor mindig magyarnak nevezik meg önmagukat, ami a magyarság lélekszámának nagyon jelentős statisztikai növelését jelenti.

A különféle cigány csoportok a (saját maguk által adott) törzsi és nemzetiségi elnevezéseik szerint differenciálódnak. Ezek a névbeli elkülönülések általában a nyelvjárási tagolódást is jelentik.

A magyarországi oláh-cigányok között legnagyobb presztízsük a *lov-ri*-knak van. Nevük a cigány *lavo* (pénz) vagy a magyar „ló” szóból származik. Régebben lovak adásából-vevéséből éltek, manapság a használt autókkal és a műtárgyakkal való kereskedésből. Színes viselet jellemző rájuk, főleg a nőkre. Autochton kultúrájuk erős vonásai az oláh-cigány nyelvjárás egyes alcsoportjaihoz tartozó cigányok (pl. a colárik, a gurvárik) kultúrájára az utóbbi években hatni kezdtek: dalaikat, meséiket átveszik vagy utánozzák. A hasonulás tendenciája nyelvi vonatkozásban is észlelhető.

A törzs neve mindig valamilyen foglalkozást jelöl, s a név (az *-ri* utóképzővel) abból a szóból keletkezik, amelyik a foglalkozás tárgya. Például: *khangl-ri*=fésűkészítő, a *khangli* (fésű) szóból; *☐@r-ri*=késkészítő vagy rostakészítő, a *c@ri* (kés), *☐@ro* (rosta) szavakból; *col-ri* (szőnyegkereskedő) a *colo* (szőnyeg, lepedő) szóból; *m~@-ri*=halász, a *m~@o* (hal) szóból; *driz-ri*=rongyszedő, a *driza* (rongy) szóból; *gurv@ri*=ökörkereskedő, a *guruv* (ökör) szóból; *lavut-ri*=zenész, egy észak-albániai húros hangszer, a *lahuta* nevéből.

A colárik, adrizárik, a gurvárik és a másárik az oláh-cigány nyelvjárás egy-egy változatát beszélik. A colárik, drizárik és másárik nyelvén román beütés figyelhető meg, a gurvárik nyelve nagyon sok magyar jövevénelemet tartalmaz. A csurárik nyelve alig tér el a

lováritól. Viseletükre általában jellemző a színesség, a színek sajátos összeválogatása. Eltérés ma már csak néhány törzs női kötényének típusánál figyelhető meg. A colári nők pl. Körbefutó „farkasfogal” díszített, esetenként virágokkal hímzett, cakkos szélű „kerek” kötényt viselnek. A lovári nők „kerek” köténye dítelen, csak egy zsebet varrnak rá, általában bal oldalra, a kötény anyagából. Régen a női fejkendő színéből, mintázatából és a kendőkötési módból egyértelműen meg lehetett állapítani a törzsi hovatartozást. Magyarországon ez ma már nem lehetséges, de az erdélyi *gábor*-cigányoknál és a romániai sátoros *khelderash*-oknál még napjainkban is él a törzsek női viseletének ez a sajátossága.

A jellegzetes cigány férfiviselet (amely a romániai hagyománytartó sátoros *khelderash*ok között tizenöt évvel ezelőtt még általános volt) ma már sem Romániában, sem Erdélyben, sem Magyarországon nem található meg.

A magyar cigányoknak is több csoportja van. A kávéházi zenész cigányok a magyarországi magyar cigányok „előkelő kaszt”-ját jelentik. Cigányul nem beszélnek, de – az apáról fiúra szálló, virtuóz hangszerkezelési technikák tudásán felül – sajátosan cigány hiedelemvilággal, szokásrendszerrel és éneklőklórral is rendelkeznek. Alig ismeretes, hogy 1956 után sokukat büntetésből évekre eltiltották a zenéléstől, merthogy „kiszolgálták az ellenséges osztályt”.

A falusi zenész cigányok nem főfoglalkozásként muzsikálnak, csak alkalmi szerűen. A kávéházi zenészek lenézéssel tekintenek rájuk, „kácsa” cigánynak csúfolják őket. Egy főleg Nógrád megyében élő, ugyancsak magyar cigánynak nevezett, de az oláh-cigány nyelvnek egy sajátos archaikus változatát beszélő, kis számú csoportot kivéve – nem tudnak cigányul. Dalaik, meséik egy része az autonóm cigány kultúra alkotásai közé sorolható, a másik részét pedig olyan folklóralkotások (mesék, balladák, dalok, szokások) alkotják, amelyeket elődeik a paraszti környezettől vettek át. Ezeket a magyaroknál sokszor már elfelejtett folklóralkotásokat ők még ép állapotban őrzik.

1989-ig gyári és idényjellegű munkákból éltek. 1989-től kezdődően elbocsátották őket, ma közel 100%-uk munkanélküli. Az alkalmi zenéléseik lehetőségei is megszűntek.

Egyébként, a városi kávéházi muzsikások javarészét is elbocsátották. Minden szempontból értékes zenei tudásuk kihasználatlan, az „elfelejtődés felé halad”.

Az Erdélyben élő, magukat szintén magyar cigánynak vagy „házi cigány”-nak nevezők is két csoportot alkotnak. A „házi cigány” olyan cigányt jelent, aki nem sátorban, hanem házban él. Az egyik csoportba sorolódnak azok, akik cigányul már nem tudnak, a románul rosszul (vagy egyáltalán nem) beszélnek, és anyanyelvüket is és magukat is magyarnak tartják. A másikba azok, akik beszélnek egy sajátos cigány dialektust, de magukat (magyarul) a „házi cigány” mellett magyar cigányként nevezik meg. Nekik több cigány önelnevezésükkel találkoztam (*kherūtno*, *kheretūno*, *khereseši*, *vatrāši*, *fusāri*). A magyarországi piacokra átlátogató, apróbb holmikát áruló erdélyi magyar cigányokat a hazai cigányok *burbutār*-oknak hívják. Kitűnő muzsikuskok. Alkalmilag játszó, a helyi falusi cigányságból verbuválódott, összeszokott állandó tagsággal rendelkező zenekaraik vannak. Repertoárjukon főleg a környező kalotaszegi, mezőségi, stb., folklór szerepel (a magyar táncház mozgalom az ő zenei emlékeztükre és tudásukra épült), de a jellegzetes saját cigány dalaikat is „megkísérik” hangszereikkel: harmonikával, hegedűvel, nagybőgővel, cimbalommal.

Erdélyben, a Csíkszereda körüli falvakban élnek a romániai *colāri*-k. Archaikus nyelvük sajátos; éneklőklórukat, hagyományviláguk és viseletük a magyarországi oláh-cigányokéval mutat rokonságot. Gyönyörű lassú énekeiket gyakran párosan éneklik. Hangszereik nincsenek, táncaikat asztal lapján vagy szekrény oldalán való dobolással kísérik. Szívesen adnak elő román táncnótákat is. A táncra perdülő összegyűlteket táncszókat kiabálnak. A táncszók többsége magyar nyelvű, a környezettől átvett. Nagyon kevés cigány nyelvű táncszó van, és csak közöttük használatosak. Egyes csoportjaik az 1920-as, '30-as években átvándoroltak Magyarországra, Kaposvár mellett és Budapest körül telepedtek le.

Az elmúlt évtizedekben Románia belső területeiről költöztették a hatóságok Erdélybe a csak cigányul és románul beszélő *korturāri*-kat (sátorosokat). Nagyon zárt, nagyon nagy szegénységben élő közösségeik vannak. Az izoláció természetszerűleg konzerválta autochton hagyományait, amelyek fontos pontjait jelentik a cigány szóbeli népi kultúrának.

A romániai *kherūtno* cigányok cigányul és románul beszélnek. Sokszor különálló cigány falvakban élnek és meghatározó többségük zenéléssel foglalkozik. Nyelvük hasonlóságot mutat az erdélyi *kherūtno* nyelvvel, de több benne a román elem. Zenei repertoárjuk elsősorban román, de saját cigány dalaikat is játsszák.

Magyarországi dunántúli megyéiben sok helyen laknak *sinto* cigányok. Magukat a szinto mellett (ami embert és népet jelent) *vend*, *vendi*, *vendel* cigánynak nevezik, a nem-cigány környezetük és más törzsekhez tartozó cigányok a „köszörűs”, „ringlispiles”, elnevezést használják rájuk, régi foglalkozásaikból következően. Oláh-cigány nevük: *ňāmcicko rom* (német cigány). Két nagyobb, nyelvi eltéréseket is mutató, csoportjuk van: *hisnāri* és a *šlejfāri*. Hagyománya van közöttük a hárfán zenélésnek. Általában már a környezetüktől átvett magyar és lovári cigány dalokat éneklük. Saját, szinto nyelvű dalt nagyon keveset tudnak. A még föllelhető kevés ép, többségében inkább töredékes dalszöveg, viszont igen régiesnek tűnik.

Dél-Romániában, a Duna-deltában élnek a mohamedán vallású, színes török viseletben járó, szövegfolklórjuk és szokásaik vonatkozásában is erős török hatást őrző *xoraxāno* (török) cigányok. A török, amit használnak, két-háromszáz évvel ezelőtti nyelvállapotot mutat, cigány dialektusuk is rendkívül régies. Ez a megállapítás a szintén török hatásról tanúskodó énekhagyományaikra is érvényes.

A romániai cigányok között sajátos kultúrával és nyelvvel rendelkeznek a főleg nagyvárosok peremén élő *spojtori* (forrasztó) cigányok és a többi cigány által az egykori aranyosók leszármazottainak tartott *rudāri*-k. Ezzel ellentétben, a rudárik közül sokan úgy tudják, őseik nem aranyosók, hanem lókupecsek voltak, akik Oroszországból vándoroltak át Romániába. Énekstílusuk és szövegfolklórjuk orosz hatást mutat. A rudárik viselete színes, hasonlít a magyarországi lovárik viseletéhez. A spojtorik nem hordanak tradicionális viseletet.

Az önmagukat *kazāndži*-nak (kazánkészítő-nek) nevező romániai cigányok a legarchaikusabb cigány törzshöz, a *sátoros khelderash*-okhoz (üstkészítőkhöz) tartoznak, mindenféle szempontból.

A romániai sátoros khelderash cigányok Európa legrégebbi gondolkodású, gondolkodásukhoz illeszkedő viszonyok között élő, népcsoportja. Az év egy részében – húsvéttól október végéig – vándorolnak. Vannak karavánok, amelyek mindig egy szokott útvonalat járnak be, de vannak olyanok is, amelyek nem határozzák meg előre az útirányt. Telefestett külső oldalú, jellegzetes formájú szekerek van, amelyet akkor csináltatnak (Tjändäreiben) a fiúnak, amikor feleséget hoz magának. A szekérfestés leggyakoribb motívumai közé tartozik, a virág és a vadászjelenet mellett, egy régi román király, Ștefan cel Mare primitív ábrázolata, aki a cigányság nagy jótevőjeként él az emlékezetben, valamint gyakori motívum még a „szerencsét hozó”: madár, szarvas és sellő.

Úgy tartják, a szerencse a legnagyobb jelentőségű sorsformáló elem, ez köszöntéseikben (pl. éneklés után: „*T'aveh baxtālo!* – Légy szerencsés!) és köszönéseikben (pl. útrabocsájtáshoz: „*But baxt hāj pārno drom!* / Sok szerencsét és fehér utat!”) is kifejezésre jut.

A sátor (*cerxa*) sorsunk állandó helyszíne. Sátorban születnek (ahogy a 1/24-es felvételen hallható a *leūza* szokásának elmondásakor) és sátorban halnak meg. Romániai khelderash cigány telepeken, a vályog- és kőházak mellett is, télen-nyáron látni lehet a felhúzott sátrakat. A haldoklót a házból mindig kiviszik a sátorba és ott a földre fektetik. Ha esetleg nincs sátor a közelben, a haldoklót akkor is a csupasz földre teszik, mert a hiedelem szerint, aki párnán hal meg, annak a másvilágon a párna tollait kell örök időig számolgatni.

Több sátorfajtát ismernek. A hidegebb időkre való, vastag szőrsátrát *cerxa zaruji*-nak nevezik; a meleg nyári éjszakákon felállítandó, ritka szövésű „szúnyogháló” sátrát *pologo*-nak. Egykor a nagyon gazdag, előkelő karaván-főnököknek finom kelméből készített sátra, *cerxa težaluji*-ja volt.

A nők kauri kagylóból készített nyakéket viselnek, *salba*-t kagylókat fonnak a hajukba is, és azzal díszítik a derekukra erősített vagy a többedik szoknyájuk alá kötött) erszényt, a *tisi*-t. A Konstancában vásárolt kagylókból hozományukhoz is kapnak egy füzérrel a leányok. A legtöbb férjezett nő már aranypénzekből felfűzött salba-t hord (s a kagylók mellé a hajába is belefon) azokból a régi francia aranypénzekből, amelyeket a férjük birtokol. Ugyanis egy bizonyos aranypénzösszeggel (karavánonként változik, hogy mennyivel) minden leánykérőbe induló legénynek rendelkeznie kell, mert a leendő após csak akkor látja a leánya egzisztenciáját megalapozottnak. A napoleon-aranyakat egy khelderash csak khelderash-nak adhatja el, nem törzsbeli cigánynak, vagy nem-cigánynak (a közösségi tiltás alapján) nem.

Nyelvük sok jövevénylemet asszimilált. Egy közösségbe tartozók kommunikációja során ezek az átvett elemek is kifogástalanul működnek, de más törzsbeliek, kívülről jöttek

számára nagy nehézségeket okoznak, mert jelentésüket, funkciójukat ők nem (vagy nem úgy) ismerik.

Az év hónapjaiból főleg a vándorlás idejére eső hónapokra vannak cigány megnevezéseik (*januarja, februarja, tirdaraj, grastornaj, maji, baredivaj, zulaj, avgusto, septemberja, oktoberja, novemberja, decemberja*). A négy évszakot az egész világ cigányai között ismeretes régi szavakkal jelölik (*pašmilāj, milāj, durmilāj, jivend*).

A letelepedett *khelderash* cigányokat, akik főleg Erdélyben találhatóak, a sátoros *khelderash*-okétól elütő sajátosságok jellemzik. Nyelvi, kulturális, viseleti és életmódbeli szempontból egyaránt.

Van egy rangjelző tárgyuk: a kehely (*taxtaj*). Minden család őriz a tulajdonában egyet-kettőt, amelyet a *khelderash* törzshöz tartozás jelképének tekintenek. Tudják, számon tartják, hogy ki, melyik faluban, milyen kehellyel rendelkezik, és a kehely/kelyhek köztudatban forgó értéke jelentősen befolyásolhatja az illető helyét egy adott terület *khelderash*-ainak hierarchiájában. A kelyheknek több típusát különböztetik meg az egyszerű, dísztelen kehelytől, a *žđobo*-tól, a kígyóbőrrel bevont kelyhen, a *taxtaj sapāne morčesa*-n és az arannyal befűjt kelyhen, a *taxtaj phurdíni sumnakasa*-n át, a legbecsesebbnek számító, domborművel díszített kehelyig, a *taxtaj bobošenca*-ig és az ún. Kétfenekű „öves kehely”-ig, a *taxtaj kuštíkesa*-ig (más elnevezéssel: *taxtaj brečināresa*-ig).

A cigányság folklórkultúrája élősavas hagyomány. Továbbörökítő közösségi alkalmak eleven rendszere, és a társas iváshoz kapcsolódó, változatlan formában megőrzött archaikus szokások biztosítják a sajátos cigány tradíciók fennmaradását napjainkban is.

Az oláh cigány esküvőknek, keresztelőknek és más ünnepi, társasági összejöveteleknek elengedhetetlen része az éneklés. A mulatságokon a lassú dalok éneklése előtt és után minden előadó formális beszéddel fordul a többiekhez. Előtte: engedélyt kér az éneklésre (az „engedelmkérések” szövegeiben „ének” jelentéssel is bíró „vorba-szó”, „cāci vorba – igaz szó” kimondására, utána: áldást kér az énekét meghallgató társaság tagjaira, vagy kifejezi, hogy a társaság tagjainak „szép becsületéért”, „szép kedvéért” hangzott el az éneke.

Elterjedtségét tekintve, ez a legélőbb magyarországi oláh cigány társasági szokás: az éneklés előtti engedélykéréskor a társaság minden egyes tagja jelzi beleegyezését, ugyanúgy mint ahogy az éneklés utáni kölcsönös áldáskérésekben, szerencsekívánásokban is mindenki részt vesz. E formális beszédek nélkül, az archaikus szokásokat tartó oláh cigány közösségekben, soha nem énekel senki.

A pergetések előtt az előadó nem „engedélyt kér”, hanem „bejelentkezik”: a nevét mondja és azt, hogy kinek a leszármazottja (pl. Én vagyok Batiz lánya, a Lucárka. Mondok egy nótát). Utána megköszöni, hogy meghallgatták, szerencsét kíván, vagy egyszerűen jelzi, hogy befejezte az éneklést.

Érdekes hasonlóságot mutat a „bejelentkezés” szokásával az Afrikai dobköltészet előadásának módja. Egyes afrikai törzseknél az emberi hang közvetlen utánzására szolgáló dobzene megkezdése előtt „a dobos előljáróban bejelenti magát, majd megszólaltatja a dob lelkét”. Feltételezésem szerint, a pergetésekkel ugyancsak utánoznak a cigány előadók, valamilyen hangszert. Ezt feltételezem a jobbra pergetésekhez kötődő úgynevezett „szájbölgőzéssel” kapcsolatosan is, ahol konkrétan a doromb hangjának utánzására gondolok. Elképzelhetőnek tartom, hogy a doromb régen fontos szerepet játszott a cigányok zenei életében (talán erre utal az 1514-es Lobkowitz-kódex „dorombos cigány” elnevezése is), és a hangszer gyakorlatból való kikopása után a pótlásra született meg ez a vokális megnyilatkozás. A pergetések, amelyekhez a legtöbbször rövid (egy vagy két strófás) dalszövegek is járulnak, mindig tánc kíséretként hangzanak el. A táncnóták szövegeinek zöme kryptadikus.

Az erdélyi letelepedett *khelderashok* és a romániai sátoros *khelder ashok* csak az elhangzott lassú ének után mondanak köszöntést. A sátoros cigányok úgy tartják, hogy az éneklés utáni szerencsekívánást hallja az Isten. Ebben a hiedelemben a dal funkciójának emléknyma fedezhető fel.

Romániai és erdélyi cigányok meséiben megfigyelhető, hogy a mesehős a „másik” világ lakóival mindig ének útján lép kapcsolatba. A mesék hívóénekének, betétdalának dallama nagyobb csoportokhoz köthető. A dallamokról felismerhető, hogy melyik nemzetségből (pl. A Gáborok vagy a Sztaneszkuk közül) származik az előadó. Gyakran erre a „nemzetségi dallam”-ra éneklük az egyéni életük eseményeiből szerkesztett, improvizált szövegű, hosszú sorsénekeket is.

A magyarországi és erdélyi archaikusabb csoportok tagjai gyászeset vagy valamilyen sorscsapás után fogadalmat tesznek, hogy meghatározott ideig (általában egy évig) semmilyen mulatságon nem vesznek részt és nem énekelnek. Fogadalmukban kimondják, hogy ha nem tartanák meg a szavukat, akkor egye meg fejüket a „három gyász”, vagyis szüleiket, házastársukat, gyermekeiket veszítsék el. Soha senki nem szegi meg a fogadalmát. A fogadalom közösség jelenlétében, földre terített fekete fejkendőre helyezett Szűz Mária-kép előtt, esküre emelt kézzel történik. A rítus végrehajtásától az eskütevő (colaxardo) a halál, a szerencsétlenség esetleges ismételt látogatásának elmaradását reméli.

Régiesebb gondolkodású khelderashok között ismeretes a „kilenc-szarvú kereszt” előtt mondott eskü, amelyet ugyancsak az éneklés időleges szünetel-tetésének önkéntes felvállalására tesznek, szintén közösség jelenlétében. Ezt az „igen nagy”-nak számító eskütételt máskor csak kivételesen fontos fogadalmakkor végzik. A „kilenc-szarvú kereszt”-et egy 18-20 cm-es, levágott faágból csinálják. Az egyik végét kihegyezik, hogy könnyebben a földbe lehessen szúrni (az eskütétel mindig a szabadban: mezőn vagy udvaron zajlik), a másik végét többször meghasítják, hogy a hasítékokba szoríthassák bele „a kereszt szarvait”, a kilenc (néha négy vagy hat) vékony gallydarabkát, esetleg az erre a célra faragott fapálcikákat. A kereszt-ágak mellé, a hasítékokba, kenyérbelet, sőt és kisebb fémpénzt tesznek (ezek az eskűszavak hatékonyságát erősítik). Egy keresztet csak egy esküre használnak.

Az említett archaikus rítusok az ének, az éneklés cigányok közötti rendkívüli fontosságát jelzik.

Az „engedelemkérés” és a „szerencsekívánás” szervesen hozzátartozik a cigányok énekléséhez, a nem-cigány kutatók, különös módon, nagyon hosszú ideig mégis figyelmen kívül hagyták. Magyarországon az 1950-es évektől van intenzívebb cigány népdalgyűjtés, de ennek a hazai cigányság között elevenen élő szokásnak a részletes leírására először az 1985-ben megjelent „Tűzpiros kígyócska” című antológiámban, általam került sor.

Az archaikus cigány törzsek éneklési alkalmain régebben csak férfiak vehettek részt. Olyan társaságban, ahol idegen férfiak is jelen voltak, az asszonyok csak férjük, a leányok csak apjuk vagy bátyjuk előzetes beleegyezésével énekelhettek. Ezek a szigorú törzsi megkötések mára már fellazultak: az éneklésbe a közösség női és férfi tagja egyaránt bekapcsolódhat, ha az engedelemkérés rítusát végrehajtja.

A cigány folklór-interpretációkat mindig testmozgás kíséri. A törzsüket és a fejüket ingatják, s pattintgatnak az ujjakkal, nemcsak a gyors táncnóták előadása közben, hanem a lassú dalok éneklésénél is. A magyarországi cigányoknak hagyományos hangszereik nincsenek, a gyors nóták ritmusát általában ütemes tapssal, ujjpattintgatással, asztal lapján vagy szekrény oldalán való dobolással, kanna szájának csapkodásával és a vokális jellegű „szájbölgözéssel” jelzik. Az utóbbi években, és kizárólag a fiatalok körében, szokássá vált, hogy a dalokat gitárral, tamburával is kísérik.

A Romániában élő cigányoknál viszont általános a saját dalaik hangszeres (harmonikával, kobozzal, hegedűvel való) előadása. A Duna-deltában élő xoraxáno csoport mulatságain a lassú dalok elhangzásakor a vezető énekest a társaság többi tagja különösen különleges „zümmögéssel” kíséri. A gyors dalok alatt harmonikát, fúvós hangszereket szólaltatnak meg. Használatos közöttük kézi dob, vagy azt helyettesítendő: egy fémtálca alját ütögetik.

Ugyancsak a „Tűzpiros kígyócska” című könyvemben jeleztem egyet-nemértésemet azzal az általános hangoztatott, téves besorolással kapcsolatosan, amely a cigányok énekeit csak két csoportba osztja: a lassú dal és a táncnóta csoportjába. Ezek a meghatározások azért nem jók, mert kizárólag, a dalok előadásbeli módjára vonatkoznak, a sokkal lényegesebb műfaji jegyeket figyelmen kívül hagyják.

A jelen lemezkollekción közölt énekelt folklóranyagnak én 11 csoportját nevezem meg, a cigány énektradíció fő műfaji szerkezetét ezek adják.

Elsőként szólok a ballada műfajáról, amelyet a cigányok körében már nem létezőnek véltek. A CD-ken 44 balladát teszek közzé, ezek nagyobb része (39) idáig teljesen ismeretlen volt. A balladákat mindet romániai sátoros khelderash cigányoktól gyűjtöttem. Romániában, a húsvéttól októberig vándorló cigány csoportoknál a ballada előadása napjainkban is általános, vagyis ezek a rendkívül régies jegyeket hordozó balladák a sátoros khelderash-ok között a balkáni énekmondás nagy kultúrájának élő hagyományát jelentik.

Több évtizedes kutatásom anyagát áttekintve úgy látom, nincsen egységes cigány népi kultúra. Minden törzs, csoport folklóralkotásait (dalait, meséit, stb.) jól

megkülönböztethető sajátosságok jellemzik. Autochton kultúrája van a khelderashoknak, a lováriknak, a magyarországi magyar cigányoknak, az erdélyi magyar cigányoknak, és a többi cigány csoportnak is. A tudományos vizsgálódásoknak ezt szem előtt tartva szabad csak történnie. Nagyon régen, amikor még az egész cigányság vándor életmódot folytatott, bizonyosan létezett egy egységesnek mondható cigány kultúra, de az, az idők során széttöredezett, s ma már csak kisebb közösségek által éltetve, az éltető közösségekre tagolt sajátosságokkal egzisztál.

A sátoros khelderash-ok szintén csak rájuk jellemző, igen archaikus örökséget mondhatnak magukénak. A közöttük föllelhető hagyomány egyedülállóan régies, beleértve a balladahagyományt is, az éneklési módjuk egyes mozzanataiban is egyedülálló archaizmusokat őriznek. A romániai cigányok folklóranyagából hiteles közlés nagyon kevés van, az énekelt népi epikus alkotásaikból pedig alig. Barbu Constantinescu könyve a múlt század közepéről, amikor javában virágzott a műfaj, még csak említést sem tesz róluk, az egyébként eredetieknek tűnő szövegekből csupán következtetni lehet hosszabb történeteket elbeszélő énekek meglétére. A legutóbbi időkben előkerült balladák, epikus énekek bizonyítékot szolgáltatnak erre vonatkozóan, s bizonyítják, hogy a romániai khelderash-ok értékes, gazdag folklórral rendelkeznek most is.

Az általam gyűjtött, jelen válogatásomban közreadott khelderash balladák a faluról falura vándorló, üstjeiket áruló rézműves cigány karavánok mindennapjait, hiedelmekkel és mesemotívumokkal átszőtt történeteit jelenítik meg. Mindegyik ballada sátoros cigányok között játszódik, ami arra enged következtetni, hogy az elbeszélő énekek a nevezett törzs közösségeiben keletkeztek. Ezt a balladacsoportot, amely eredendően „cigány”-nak nevezhető, más népek folklórában nem találhatjuk meg. Hogy csak néhányat említsek, ilyen például a történet az alvó vándor cigányokat fölfaló sárkányról, a visszajáró kísértetként a karaván előtt és mögött megjelenő halottról, a férjet a tömlöcből nőnek öltöztetve megszöktető feleségről. Ez utóbbi arról a cigányokkal szembeni, évszázadokra visszanyúló előítéletről is tudósít, amely úgy tartja, hogy egy cigány gazdagság csak lopásból származhat: az előljárók nem hiszik el a főhősnek, hogy kincseit, királyi díszítésű sátrát ő az elődöktől a rangjához örökölte.

Az autochtonnak nevezhető „cigány” balladákban máig megmaradt kifejezési kincset: a tartalmi elemeket és a formai jegyeket jelentősen befolyásolta az a körülmény, hogy egy-egy archaikus közösség igényeinek megfelelően születtek meg mind funkcionális, mind stílárís, mind tematikai tekintetben, és ezeket az alkotásokat az igényeknek megfelelően működtették a cigány folklórkultúrában.

A funkcionális tradíciós gyakorlatban a sokrétű műfajok újra életre keltik az előidők cigány népi műveltségének emlékeit. Az énekelt epikumok is fontos szabályokat őriztek meg a mindennapok intézéséről: hogy sátorverés előtt a falu vezetőihez kell járulni letelepedési engedélyért, amit rendszerint csúszópénzért lehet csak megkapni. Hiedelemgyökerű elgondolásokat őriztek meg arról, hogy nem szabad „túlsiratni” a halottat, mert az a sok sírástól nem tud nyugodni a másvilágon és visszatér az élők közé kísértetként. Tudnivalókat őriztek meg arról, hogy a cigányok hogyan élhetnek meg a velük ellenséges világban.

A másik epikumcsoport olyan balladákból áll, amelyeket a cigányok a vándorlásuk során más népektől vettek át, és amelyeket a saját epikus hagyományaiknak megfelelően asszimiláltak, tartalmilag is és formailag is. Ezek közé tartozik az egész európai területen elterjedt, elsősorban mesékben jelentkező téma a leányát feleségül kérő apáról. Az átvett alaptörténet a cigányok sajátos eseményrészekkel, mozzanatokkal gazdagítva fogalmazzák meg (egyebek mellett pl. a rézműves cigány kohójának készítése és a fűjtetés). Ide sorolható egy világszerte ismert, de főleg a Balkánon divatos ballada-témának, az építőáldozat gyanánt befalazott feleségnek a története. Domokos Sámuel a görög népköltészet-hez kapcsolja a motívum eredetét, s úgy véli, onnan került át más (így a román, bolgár, szerb és albán) népi epikus szövegekbe. A témának kaukázusi grúz és örmény, valamint mordvin redakcióiról is tudnak.

A cigány változatból a leglényegesebb elemnek számító, az emberáldozat elvégzésének indokául szolgáló hiedelem-motívum (amely szerint csak akkor építhető fel valamely kolostor/vár/híd, ha egy élő személyt áldoznak a hely megzavart szellemének) – hiányzik, a többi vonatkozó részlettel együtt. Manójlja „mégében” falazza be az ebéddel hozzálátogató, szerető feleségét, azért mert nem sikerül a munkája. A különféle variánsok előzetes ismeretéből következően, természetesen, feltűnik a kimaradás, igazából mégsem

érezzük a hiányt, mert a kegyetlen tett indokolatlansága valamilyen furcsa fokozást ad az epikus alkotás drámai, költői erejének. Az újrafűzött cselekménysort a román balladák stílusa jellemzi.

Átvétel lehet a „János” című ballada is, amely a gyermekeinek megevésére kényszerített anya borzalmas esetét adja elő. A balladának írott, ponyvai előzménye valószínűsíthető. A cigányok állandó vendégei voltak a sokadalmaknak, vásároknak és a nagy alkalmi találkozóhelyeken kerülhetett át hozzájuk a szóbeszéd tárgyát is alkotó történet, amelyet közösségeikbe visszatérve a saját nyelvükön meg-fogalmazva, balladává formáltak.

A „kannibalizmus” általánosan elterjedt motívum a mítoszokban és a folklórban. Különösen az epikus népi alkotásokban szerepel sokszor hátborzongató kegyetlenség. Szülők gyermekevéséről már a bibliai Királyok könyvében említést tesznek, a szamáriai város ostroma kapcsán. Egy görög kozmogonikus mítosz arról szól, hogy a könyörtelen idő jelképeként tekintett Kronosz fölfalja gyermekeit, alighogy azok a világra jönnek. Valóságban alapuló feljegyzések is vannak emberevésről: Róheim Géza az ausztráliai arandák kutatása közben szerzett tudomást arról, hogy a törzs asszonyai „minden második újszülöttjüket megeszik, mert hitük szerint ez ad erőt ahhoz, hogy a következő gyermeket megfelelően felnevelhessék.

A rituális kannibalizmus mindig az ún. szimpatikus mágián alapul. Ezzel szemben áll az a kannibalizmus, kényszer-kannibalizmus, amely nem köthető semmilyen valláshoz vagy hiedelemhez, amely háborúk esetén vagy más tragikus, szörnyű élethelyzetekben következhet be.

A „János” című ballada egy ilyet dolgoz fel, ahogy a föntebbiekben írtam, valószínűleg (egy adott időben közismert és szóbeszédben is terjedő) ponyva-elbeszélés alapján. Az elbeszélés énekes megjelenítése a cigány balladák stílusában történt, a jellegzetes formai elemek és stiláris jegyek felhasználásával. A ponyvai előképet sejtető elbeszélés a cigány orális hagyományba való belépése után tehát az epikai elképzelésekhez illő megfogalmazásra talált. Ezzel lehetővé vált, hogy az oralitásban funkciót töltsön be. Az átvett borzalmas történet közösségen belüli elmondása, az európai szóbeli népi kultúrák gyakorlatának megfelelően, a tett elítélésének kimondására, a bűntől való tartózkodás gondolatának tudatosítására szolgál. Az elítélés jogos voltának az átok megfogánása a népi tudatban különösen nagy hangsúlyt ad. Még két tartalmi mozzanatra térek ki külön, mert azok a cigányok sajátos helyzetét ábrázolják. Az egyik a kút „tisztátalanná” tétele, a másik a történetet lezáró anyai átok. A rituális tisztaságot az archaikus közösség minden tagja számára előíró „*mahrime*” a napi élet legfontosabb szabályozója. Kezdve attól az általános megfigyelhető jelenségtől, hogy az utcán mindig a cigány férfi mehet elől, a nő csak a férfi mögött haladhat. A magyarázata az, hogy a „*mahrime*” megtiltja a nőknek, hogy a férfiak elé álljanak. Ennek elkerülését biztosítandó nagyon sok megkötés van a nők viselkedését illetően. (A romániai Sintești faluban magnetofonra vett, a jelen CD-n is szereplő (1/24) elmondottakban a „*mahrime*” tilalmazásairól is hallhatunk.) Ugyancsak sok hiedelem van a halott tisztátalanságával kapcsolatosan. Az ember az élete után már a „másik” világ, a fekete világ lakója. A halott gyermekek maradványainak kútba dobása a „*mahrime*” előírások legsúlyosabb megsértésének számít. Mivel régen a közkutak egy-egy falu tulajdonában voltak, elképzelhetőnek tartom, hogy a falun átvonuló, ideiglenesen a falu határában sátorozó, alig megtűrt cigányokat nem, vagy csak ritkán engedték a rendszeresen használt kutakhoz. Így a víz beszennyezése többszörösen is nagy bűnnek számított. Egyrészt a „*mahrime*” megszegése miatt, másrészt azért, mert a cselekedet magával vonta a közösség többi tagjának falusiak általi megbüntetését és a falu ivóvizétől való eltiltását.

Az átokmondások sűrűn előforduló elemei a népek költészetének, így a cigányságénak is. Ezek a mozzanatok (általában több balladából is ismeretes) állandósult szövegegységek, amelyek a cselekmények menetéhez illeszkedő gyakorisággal megismétlődnek. A tárgyaló epikum költői erejű átokformulája is megismétlődik, amikor a záró részben az átok beteljesülésének leírására kerül sor. A cigányok által énekelt epikus történetekben különösen fontosak ezek a részek, mert az archaikus gondolkodásban az átok beteljesülése azt jelenti, hogy a végrehajtásra „megkönyörgött” természetfeletti erő (Isten vagy valamelyik szent) is jogosnak ítéli a büntetést, s így megvalósulhat a közösség elvárása szerinti „isteni igazságszolgáltatás”.

Az átok erejébe vetett hitet bizonyítja az is, hogy az archaikusabb cigány csoportok folklórában kifejezetten „átokénekeknek” nevezhető énekek is vannak. Ezekben az

átokénekekben összekapcsolódnak látom a mágikus célzatú, rontó szándékú átokmondással kapcsolatos cigány hiedelmeket az ugyancsak mágikus erejűnek vélt énekkel, énekelt beszéddel kapcsolatos hiedelmekkel.

A „János” című balladának egy másik szövegváltozata is van (gyűjtéseim során én magam is rögzítettem több helyen). Ez a másik változat olvasható Romanom Sztyepanovics Demeter khelderash folklóralkotásokat bemutató könyvében.

Úgy tartják, Magyarországon a cigányok között ma már csak egyetlen általános elterjedésű ballada van, az ún. „Mérgekígyó ballada”. Valóban, ennek az énekelt epikumnak az azonos alaptörténetből kiinduló variánsai az egész ország területén föllelhetőek. Faragó József egy dolgozatot szentelt ennek a balladának, amelyben megkísérli a szűzség eredetét és a párhuzamokat kijelölni. Írása fontos adatokat tartalmaz.

Természetesen, nem csak ezt az egyetlen balladát tudják a magyarországi cigányok. Az elmúlt évek e témájú közleményei több eleddig ismeretlen ballada regisztrációjáról számoltak be és a háttérbe kerülő hagyományhordozó korosztály, az izoláció, még sok értékes epikus folklóralkotást rejthet. Csak gyűjteni kell, fáradhatatlanul.

Mindenesetre, igen figyelemreméltó, hogy a „A kígyó éneké”-nek nevezett történet ilyen erősen él. Nagyon sok szövegváltozata van. Magyarországon gyűjtöttek több-kevesebb eltéréssel megegyeznek a cselekmény vonatkozásában. Szeretője unszolására a leány az ételbe belefőz egy kígyót a mérgefogával együtt és a mérgezett ételt a fivérének adja. A fivér meghal, de a szerető, a mindenre képes leány tettétől megriadva, elhagyja, mégsem veszi őt feleségül. A cselekmény menete a szövegváltozatokban innentől kezd jelentősebben variálódni. Az eltérések az elkövető megbüntetésének módozataiban és a büntetés végrehajtásának részletezésében mutatkoznak.

Egy magyarországi szövegtípus az archaikusabb cigány közösségek jogszolgáltatási gyakorlatára utalóan a „cigány törvény”-ről, a „cigány törvény-szék”-ről beszél, az általuk kiszabott büntetésről, amit a közösség hajt végre. Más variánsok arról beszélnek, hogy a fivére elpusztításának hírével érkező leányt a szeretője öli meg (pisztollyal lövi le vagy kivágja a nyelvét). Vagy az a végkifejlet, hogy az elutasított, testvér és szerető nélkül maradt leány a tettének súlyától meghal.

A romániai sátoros khelderash cigányok szinte mindenütt ismernek egy előbbiektől eltérő változatot, amelyben a leány egy erdőben élő mesei lénytől, a Piros Kígyótól egy fazék édes tejért cserébe kéri a mérget.

Közbeeső mozzanat, hogy a leány „kitanult” öreg nagynénjét látogatja meg tanácsért, az javasolja neki a Piros Kígyó megkeresését. A leány annak is és a Piros Kígyónak is azt hazudja, hogy a mérge megunt szeretője „megétetésének” kell, mert másképp nem tud tőle megszabadulni.

Cuza Vodă-ban, az egyik legarchaikusabb romániai sátoros cigány közösségben, amely csak az őszvégi hideg idők beálltával tér vissza vándorlásából „szálláshelyére”, valószínűleg az alapváltozatot sikerült rögzítenem (9/18).

Válogatásomban a balladák több felvételét közlöm, hogy az esetleges összehasonlító vizsgálódásokhoz a későbbi kutatóknak anyagot szolgáltatassak.

Érdekesnek tartom, hogy a Duna-deltában, Babadagban, egy ott élő lovári asszonytól, a magyarországi változatokhoz hasonló szöveget és dallamot is találtam (9/15). Elképzelhető, hogy két érvényes főszöveg van és mindkét történet diffúzionálódik, elterjedésüket törzsi és nyelvi tényezők befolyásolhatják.

Több változatát közlöm, az előbbieken említett meggondolás jegyében, a Zsikolóról és a fivérééről, Vilánóról szóló balladának is. 1942 és 1944 között az Antonescu-rezsim a sátoros cigányok egy részét a Bug és a Dnyeszter folyók közötti területen létrehozott koncentrációs táborokba gyűjtötte. A cigányok elmondása szerint, a karavánoknak a vezetőik „irányításával” kellett a lágerekbe elvándorolniuk, erre kötelezték őket a román hatóságok.

A lágerekben igen nagy volt az éhség. A román örök rendszeresen kiengedték a cigányokat a környező falvakba, hogy ha van pénzüik, azért, vagy ha nincs, más módon, szerezzenek maguknak ételmezt. Zsikolo, az egyik karaván vezetője, a táborból kijárva lovakat lopott, s azokat eladva, az árukért ételmezt vásárolt karavánja tagjainak. Az öccsével, Vilánóval közös útkjáról visszatérve német járőrökkel akadtak össze, akik egyiküket agyonlőtték. A balladaváltozatok alapján nem egyértelmű, hogy melyiküket. Az esetet egyébként valóságban alapulónak tartják, több túlélő ismerni vélte a megénekelte személyeket.

Fontos lenne kutatásokat indítani a romániai sátoros cigányok folklórájának általános feltárására, s ezen belül is megkülönböztetett figyelmet kellene fordítani a holocaust

folklórjának rögzítésére és vizsgálatára. A légerek létrehozásával és működtetésével kapcsolatos kutatások ugyancsak fontosak lennének. És fontos lenne utánanézni a cigányok által megénekelte, elbeszélte „táborokból való kijárás” hihetetlennek tűnő gyakorlatának is.

A táborokban történeteket elbeszélő énekeket a khelderash cigányok *bugo*-nak nevezik. Ebbe a terminológiába beletartoznak az epikus cselekmények is és a személyes élményeket megfogalmazó, minden előadás során változó szövegű, improvizatív lágerénekek is. A sátoros cigányok lágerénekei eltérnek az ismert cigány lágerénekektől. Több bennük a személyes elem.

A sátoros khelderash cigányok a „gyere, rajta, no” jelentésű *haj* vagy *hajde* szóval indítják balladáikat. Katona Imre az archaikus albán epikus énekek előadásánál ugyanezt a szokást figyelte meg. A *haj*, *hajde* szavak mellett indításkor találkozhatunk a („hé te” jelentésű) *br* szóval is. A *br* egyébként a khelderash-ok nyelvében nem csak indulatszó. A közbeszédben (a *mo* szóval együtt) használatos még, mint férfiakat megszólító szó. A nők megszólítására külön szó van, a *o*. Ezek a szavak sorvégeken is nagyon gyakoriak. Ilyenkor jelentésbeli funkciójukat is betöltik, de ornamentális szerepük is van.

A balladák általában négy sorosak, a sorok 8 szótagosak. A ritka három soros strófáknál a refrénszerűen ismétlődő harmadik sor 5 szótagos. A sorok végén jelentéssel nem rendelkező, ritmuslefedő és díszítő funkciójú, *oj* szócska van. Ez a sor közepén és a sor végén egyszerre is jelentkezik. Sor közben is, főleg személynevek előtt, találkozunk az *oj* szócskával, ilyenkor bővülve, egy *d* hanggal kezdődően. Ezekben az esetekben a sort mindig a ritmushoz igazodóan egészítik ki a jelentés nélküli pótszóval.

Ezek a nyelvi megnyilatkozások az élőbeszédben sohasem fordulnak elő: csak az éneket, a mindennapi fölé emelkedő ünnepélyes kifejezési módot hívatottak jelezni.

A balladákban az idő múlását, s azoknak a cselekményeknek a haladását, amelyeket nem akarnak részletezni, az énekesek a ritmushoz és a dallamhoz igazodó „lallázó” sorok közbeiktatásával adják tudtára, a – gyakorlatot egyébként jól ismerő – hallgatóságnak.

Amikor a balladákban nem-cigányok beszélnek, a dialógus átvált román nyelvre.

A balladák egyik szembeűnő nyelvi jellemzője, hogy mindig jövő időben adják elő őket, mint ezután bekövetkező történeteket, s így a hallgatóság az előadással párhuzamosan válhat részesévé a legkisebb mozzanatnak is. A figyelmet az epikus sorok menetébe közbeiktatott, a román balladákat idéző cselekmény-továbbvivő kérdésekkel próbálják fokozni. A romániai sátoros khelderash-oknál az egyéni sors múltbéli eseményeinek elmondása ugyanezzel a jövő idővel történik. Egyébként, más archaikus csoportoknál is (pl. a magyarországi szintoknál).

A folklórszövegekben rendkívül nagy az igeidők következetlensége. Előfordul, hogy egy mondaton belül találkozunk jelen, múlt és jövő idővel. Rendellenes nyelvtani jelenségeket észlelhetünk a névmások, birtokos névmások használatával kapcsolatosan és észlelhetjük ez utóbbiak hangalakjának átalakulását.

Az énekelt történetet gyakran magyarázzák prózában, menet közben is, a végén is.

A letelepedett khelderash cigányok folklórja, ugyanúgy ahogy minden cigány csoporté, autochton jegyekkel rendelkezik. A formai sajátosságok közül kiemelendő, hogy a lassú énekek és az improvizált énekelt epikumok sorvégeit jelentés nélküli, díszítő végződésekkel (*-u*, *-ju*, *-ju*, *-ju*, *-je*, *-ije*) látják el, s hogy a magánhangzóval kezdődő szavak elé, ahol a hangsúlyszempontok megkívánják, egy *d* hangot tesznek. Ezek a jegyek csak az énekelt szövegekben fordulnak elő, a hétköznapi beszédben sohasem.

Balladáik, epikus énekeik nem csak formailag, tematikailag is csak rájuk jellemzőek. Válogatásomba két énekelt epikumot emeltem be a közöttük rögzítettek közül. A „Dermenka” című ballada egyik felvételét és az „Arono és Barono” című epikus éneket. Mindkét folklóralkotás jól példázza az erdélyi khelderash-ok énekköltésének sajátosságait.

A „Dermenka” név egy erdélyi magyar népmesében szereplő főhősnő nevének, „Örményké”-nek, a cigány nyelv hangkészletéhez és a női nevek képzési szabályához igazított, az előzőekben említett *d* hanggal megtoldott, cigány változata. Magyar balladái háttere van a gyertyaként való elégés motívumának is: más helyzetből fakadó, eltérő gyökerét a „Barcsai” című balladában találhatjuk a beengedés késleltetésének és a látogató letagadásának motívumával együtt.

Eredeti cigány motívumok a hűtlenkedni induló kedves megátkozásának körülményei és a rézkohóban való életre támasztás.

Az „Arono és Barono” című epikus ének is mesei cselekményű epikus mag köré szerveződik és ez is több rétegű. A kezdés, a sanyarú sorsú árva leány felajánlása a

sárkánynak, több európai nép meséjében előfordul. A vándorút során megtalált, a hét napjait megszemélyesítő segítő személyek a szláv és a román folklórban ismeretesek. Autochton cigány fejezetnek tekinthető az elbeszélő ének második fele, amely a kisebbik fivér megházasodását írja le. Valószínűleg egy egykor önállóan élő énekelt történet hozzáferrasztásáról van szó.

A letelepedett khelderash-ok, zenei kíséret nélkül előadott, énekelt történeteinek csak nagyon ritkán vannak állandósult szövegei. Minden éneklés rögtönzés, meghatározott dallamra és ritmusban, az archaikus stílushagyományoknak megfelelően. Az összegyűlték átéltek a történetet, előfordul, hogy meg is siratják a szereplőket, ha szomorú, tragikus fordulatot vesz a cselekmény.

A lemezeken szereplő folklórfelvételek meghatározó többségét az „asztali ének” csoportjába sorolható darabok teszik ki. Folklórkutatók jól tudják, hogy a nép nem ismer műfaj meghatározásokat (nem lehet pl. „balladát” gyűjteni, csak valakiről vagy valamiről szóló dalt). A népi énekek nép általi osztályozása az elhangzás alkalmának megjelölésével történik.

A magyarországi oláh cigányok a mulatságokon előadott énekeket „asztali ének”-nek is nevezik. Ezt a terminológiát találok a legalkalmasabbnak arra, hogy vele a lírai műfajba tartozó keservesek és szerelmes énekek fajtáit, valamint a helyzetdalokat és az egyéb tematikájú, mulatságbeli énekeket megnevezem.

Az asztali énekeket Erdélyben sokszor intonálással kezdik, ez néha a legrégebbi stílusú sátoros khelderash balladánál is megfigyelhető. Általános éneklési sajátosság a befejező szótag előtt tartott lélegzetvételi szünet. Az asztali énekek strófáinak verssorai indulatszavakkal, töltelészavakkal bővíthetnek. Leggyakoribbak Magyarországon a: *jaj, te mérav, mamó, phrala, Dévla*; Erdélyben pedig a: *mej, váj, lume, Dévla*.

Az oláh cigány csoport folklórnak differenciált osztályozásához rendkívül fontos lenne egy szisztematikus kutatási program beindítása. Csak ilyen módon gyűlhetne össze tudományos áttekintésre, konklúziók levonására alkalmas etnográfiai anyag, amely lehetővé tenné a műfajok körvonalainak megrajzolását, bizonyos műfajcsoportokkal kapcsolatos kérdések megválaszolását. Például, hogy mi lehet a magyarzata a gyermekfolklór darabok kevés számának, vagy hogy miért csak ritkán rögzíthető katonaének sirató. A kollektívban közölt folklórpéldák (2/29, 4/10A, 4/10B, 9/1) bizonyítják, hogy léteznek az említettek is, és figyelmeztetnek a minél előbb elvégzendő tennivalókra.

A magyarországi cigányok között gyűjtött börtöndalok magyar nyelvűek. A börtönt járt személyek a büntetés végrehajtó intézetekben magyarul hallott és tanult dalokat sohasem ültetik át közösségeik nyelvére. A „hazavitt”, valószínűleg rabok által írt, érzelgős szövegek a terjedés során, érdekes módon, lényegesen nem variálódnak.

A romániai cigányoktól felvett börtöndalok román nyelvűek, de ezeknél esetenként megfigyelhető, hogy a strófák románról átváltak cigány nyelvre.

A cigányok nem cigányul énekelt börtöndalait a cigány folklór részének kell tekinteni, már csak azért is, mert a cigányok is „eredeti” dalokként adják elő őket.

Analóg jelenségről van szó a cigányság körébe jutott nem cigány nyelvű műdalok esetében is. És ide sorolható még a cigányok repertoárjának az a rétege, amely magyar népballadák töredékes variánsait tartalmazza. Ezeknél a daloknál a hagyományba való beilleszkedés folyamatát figyelhetjük meg. Azt, hogy egy szájhagyományozó műveltségű nép énekes folklórja hogyan fogadja be az új hatásokat és saját ízlésének megfelelően hogyan asszimilálja. Az átvett népballadák a cigányok által preferált témák megfogalmazásai, az átvett műdalok tartalmi pedig cigány vonatkozásúak. Köztudott, hogy a cigányok átveszik a környezetük róluk költött népi és nem-népi alkotásait, még akkor is, ha azok rájuk nézve nem a leghízelgőbbek. A mindennapi folklórgyakorlatba beépült, áttemelt dalok, műdalok szövegei a cigányságról romantikus képet festenek, vagy „cigányosak”, vagy cigánykodóak, vagy lekezelőek.

Lemzekollekcióm széles lenyomata annak, hogy egy adott időben mit énekeltek Magyarországon és Romániában a cigányok. A későbbi kutatókra vár, hogy az általam jelzett, most elkezdődött tendenciákkal kapcsolatosan a következtetéseket levonják.

A cigány folklór kívülálló számára legismertebb része a jellegzetes táncnóta. A gyors ütemű (pergetéssel, szájbölgözéssel és alkalmi ritmuskeltő eszközökkel kísért) tánchoz való dalanyag a cigány énekkolklór gazdag fejezetét jelenti.

Használatomban a megnevezés magában foglalja a csúfolókat, a tréfás énekeket, a tánc kísérelő énekként előadott divatdallamokat és a domináns számú kryptádiát is. Ide

sorolódnak még az erdélyi területeken (főleg Csíkban) rögzített táncszók, amelyek nagyjából a környező magyaroktól átvett magyar nyelvű szövegek.

E körbe vonhatóak a zenére történő „cigány csárdás” és az erdélyi cigányok „szaggatós” (□inger~lo) tánca alatt elhangzó énekek is.

Az ünnepekhez kötődő énekek közül legfigyelemreméltóbb a karácsonyi énekek csoportja. A szövegeknek három rétegét különböztetem meg. Az előidők mélyére visszamutató elsőbe tartoznak azok, amelyekben a téli napforduló eljövételét egymás megköszöntésével, szerencsekívánásokkal, vagy egymás megvendégelésével ünneplik. Ezek a szövegek nem utalnak arra, hogy a cigányok tudatában az óév elmúlását és az új év közeledtét jelentő ünneplési alkalomnak valamilyen hiedelmi vagy vallási vonatkozása lenne. Válogatásomban ebből a típusból két példát mutatok. Az első énekben (2/17), amelyet a khelderash-ok csak karácsonykor adnak elő, egymás ilyenkor szokásos megvendégeléséről és a sátoros cigányok jellegzetes ételének, az ún. „téli étel”-nek az elkészítéséről van szó. A másodikban az idős adatközlő köszöntési formulákat énekel el, néhány közbeiktatott sorral jelezve az elhangzás idejét, a karácsonyt és a telet. Nagyon archaikus mozzanat, hogy előadása végén a nevét és elénekelve mondja be. Ez a letelepedett khelderash-oknál is előfordul.

A második típusba azokat a letelepedett khelderash-ok között gyűjthető, sajátos hiedelemtartalmú énekeket sorolom, amelyek leánykérést beszélnek el vagy a szerencsét hozó mítikus ezüstruca karácsony éjféli megjelenését, illetve annak meglövését. A mai köztudatban a karácsonyhoz egyáltalán nem kapcsolódik hozzá a leánykérés, a lakodalom, mint „karácsonyi” esemény, bár az e témával foglalkozók előtt ismeretes, hogy a napfordulókör előadott „kántálók, mint szokások, a házasság szertartásainak a maradványai”. Mezopotámiában már az i.e. III. évezredben „rítusban reprodukálták Dumuzi és Inanna szent nászát, amely a vegetációs termékenység újjászületését fejezte ki jelképesen”.

A cigány kolindák leánykérése mindig törzsi környezetben történik, üstkészítő vagy más cigányok között, de az énekbe foglalt esemény jelentése mélyebb, jelentése kultikus gyökerű. Feltételezhető, hogy a leánykérés december 25-i megéneklésének szokását a cigányok sok évszázados vándorlásaik alatt, Perzsiában vették át, ahol a napisten lakodalmának december 25-i megéneklése a mitraikus misztériumok része volt.

Az erdélyi üstkészítő khelderash cigányok egyik különös mítikus lény az ezüstruca. Ez a madár csak a karácsonyi ünnepkör énekeiben jelenik meg. Egy eredetmagyarázó monda szerint, valamikor nagyon régen, a cigányok első bulibasája ezüstrucából készített egy rucát és a sátra tetejére, a sátoztartó rúdra tette, hogy a cigányok az ezüstrucából készített vadmadarat bálványként imádják. Az ezüstruca megelevenedett és fölrepült az égbe. A monda szerint az ezüstruca minden évben egyszer tér vissza az égből, karácsony éjfélikor, és rászáll a kiválasztott cigányok sátoztartó rúdjára vagy karácsonyi asztalára. Megölni nem lehet, mert nem fogja a golyó, de ha valaki a fegyverével eltalálja, az a következő évben szerencsés lesz. A legsajátosabb cigány kolindák ezt a mondát éneklik meg különféle változatokban.

A kolinda-strófák utolsó soraiban van egy refrénszerűen alkalmazott szó, az *ōmi*. A szó eredeti jelentését a cigányok már nem ismerik. Azt tartják, hogy ezzel a szóval lehet hívni, megszólítani az Istent. A szó csak a karácsonyi kolindákban fordul elő.

A harmadik típusba azok a napképzetű karácsonyi énekek sorolhatóak, amelyek kevert motívumokkal rendelkeznek. Ezek közé tartozik az Isten földre szállásának leírás, ami a Nap reggeli elindulását jelenti, de az énekben benne van az örök megújulásért életét áldozó, napisteni jegyeket viselő keresztény Megváltó képe is. És azok sorolhatóak ide, amelyekben az ünnepkörhöz kapcsolódó bibliai történetek, vagy azok apokrif változatai, kerülnek megfogalmazásra.

A cigány nyelv nagyon archaikus, nagyon bonyolult. Elkezdődtek egységesítését célzó törekvések, de még nincsen standard változata, csak dialektikus állapotban létezik. A különböző nyelvjárások folklórszövegei igen régies grammatikai és lexikális elemek őrzői, amelyek a köznapi beszédben már nem használatosak, csak az énekben, mesékben és más népi alkotásokban fordulnak elő. A rendszeres terepmunkát végző kutatók jól tudják, hogy ilyen (esetenként csak egy-egy családra vagy törzsre korlátozódó) nyelvi zárványoknak a fölfejtése az adatközlők információi nélkül nem lehetséges. Más helységben élő vagy más dialektust beszélő cigányokkal magnetofonra vett folklórszöveget képtelenség leírni, mert arról, aki nem úgy beszél, mint ők, azonnal kijelentik, hogy az „nem tud cigányul”, és

részükről a hangsúly- a lejegyzés helyett – a más cigány csoporthoz tartozó személy „hiányos” nyelvtudásának taglalására tolódik.

A cigány szövegek lejegyzésének módja sem egységes, minden országban más. Van ugyan egy közös ábécé, amelynek „szabályait” az ún. Varsói határozat rögzíti, de az én tapasztalatom szerint teljességgel alkalmatlan a cigány beszéd írásba foglalására, mert a hangjelölési szisztémája zavaros.

Mivel publikációmban néprajzi szempontból elengedhetetlennek tartom az eredeti szövegek közlését, kialakítottam egy saját írásmódot.

A lemezkollekción prózai folklóralkotásokat is közlök: rövid meséket, eredetmondát, karácsonyi köszöntőket, pohárköszöntőt, könyörgést és a mindennapi élet eseményeinek elbeszéléseit. Ezeket azért tartom szükségesnek közölni, mert az utóbbi években intenzív érdeklődés tapasztalható a cigány nyelv és kultúra iránt, és az ismeretek továbbítására vállalkozók számára hiteles anyagot akarok biztosítani az oktatáshoz. A különféle dialektusokban elhangzó cigány szövegek nem csak nyelvi, néprajzi tekintetből is rendkívül érdekesek.

A cigány folklórkultúrát az európai folklórra használatos terminológiákkal nem lehet jól leírni, legfeljebb a körvonalait lehet érzékeltetni. A cigány folklór csak a sajátosságaihoz illeszthető külön terminológiákkal osztályozható. Az elemző vizsgálat fő szempontjának pedig annak kell lennie, hogy egy autochton, a saját életéhez mérten abszolút teljes, archaikus népi műveltségről van szó – mint valamely amerikai indián vagy afrikai törzs műveltségének esetében – s ennek megfelelően kell róla gondolkodni.

Az általam közölt folklórfelvételek – a lefordított, kinyomtatott szövegekkel együtt – nagyon gazdag, hiteles anyagot biztosítanak az előzőekben említett korrekt elemzésekhez.

A cigányok a legarchaikusabb egész Európában, de gyakorlatilag még teljesen ismeretlen. Nagyon kevés kutató vállalkozott eddig ennek a folklórnak a feltárására egyrészt azért, mert félnek közérjük menni, hiszen a cigányság életmódja az előítéletre hajlamos környezetben negatív képzeteket kelt, másrészt azért, mert nem ismerik azt a nyelvet, amellyel kultúra megközelíthető.

Fontos lenne, hogy minél több cigány származású is kerüljön a kutatók közé, mert a cigányság esetében most még elengedhetetlen egy származásból adódó, bizonyos fokú elkötelezettséggel párosuló, alaptudás az irányulási pontok kijelöléséhez. Az, hogy a cigány kutatók a saját népük kultúráját a téves, előítéletes hiedelmekkel szemben teljességben mutassák meg a világnak. Példaként említem, hogy tagadták a cigány tárgyi folklór meglétét, amíg a Gödöllői Galériában 1982 novemberében meg nem rendeztem az első cigány néprajzi kiállítást Magyarországon. A megtalált anyag tárgylistája, a múzeumi azonosító jelzet-számokkal együtt, egy külön kiadványban megjelent, s a későbbi ilyen kiállítások alapja lehetett. Ez arra példa, hogy egy kitartó elkötelezettségű, cigány származású kutató kellett ahhoz, hogy bizonyítson egy más népek esetében megkérdőjelezhetetlen evidenciát. Szomorú, hogy az elmúlt évek cigány néprajzi kiállításainak kapcsán még csak meg sem említik ezt a jelentős előzményt, azt sugallva az elhallgatással, hogy az nem történt meg. A személyesnek tűnő eset, sajnos, nem csak személyes vonatkozású. Egy általánosan előforduló gyakorlatról van szó: A nem-cigány kutatók a cigány származású kutatók munkáját elhallgatják, kisajátítják, a nyilvánosságra hozott folklóradataik alapján azonnal utánuk gyűjtenek és a közleményeikben már nem hivatkoznak rájuk, vagy ha esetleg hivatkoznak, csak lekezelve. Gyakori az is, hogy a cigányságban csak kuriózumot látó, külföldről idelátogató „kutató” személyek teljes mértékben kihasználják a rendelkezésükre szelhető, segítőkész néprajzgyűjtő cigány kalauzaikat. Eredményeiket szabályosan ellopják és idegen nyelveken a sajátjukként publikálják. Ezeknek a kifejezhetetlenül etikátlan jelenségeknek az ellenére úgy vélem: minél több cigány fiatalnak kell egyetemet végeznie, felsőfokú diplomát szereznie, hogy minél előbb kialakulhasson a cigányságnak egy olyan értelmiségi rétege, amely más őket érintő egyéb dolgok mellett, a saját kultúrájuk kutatásában és feldolgozásában is meghatározóan vehet részt.

Azt tapasztaltam, hogy a kisebbségi kultúra támogatását hirdető nemzetközi és magyarországi hivatalok, szervezetek, a gyakorlatban cserbenhagyják hangzatos szólamaikat. A strasbourgi Európa Tanács cigányokkal foglalkozó részlege a lemez kiadásához támogatást kérő levelemre hat hónap! Múlva írott válaszában azt közölte, hogy a Sportügyi, Nevelési és Kulturális Osztály megtárgyalta a kérésemet, de nem találunk semmilyen lehetőséget a támogatásra. Az Európai Unió Budapestre delegált képviselője

ugyanígy-több hónap és sokszori telefonálás után- utasított el. A jelenlegi oktatási miniszter (1999) még csak nem is válaszolt a levelemre.

Az elutasító, nemtörődöm, csak látszatokra adó szervezetek, hivatalok a cigányokkal kapcsolatos „véleményükről” tettek tanúbizonyságot. Egyébként, a sort hosszan folytathatnám.

Az évek során a gyűjtéseket nagyon rossz technikai felszereltséggel tudtam csak végezni, mert anyagi lehetőségek hiányában minőségi magnetofonkészüléket nem vásárolhattam. A felvételek a publikálás előtt hosszas hangminőség javító elő munkákat kívántak, amint ezt a szemléltetésre szándékosan szűrés nélkül hagyott 4/18-as track mutatja. (Ezt a kolindát a „Napszimbolika a cigány karácsonyi énekekben” című néprajzi kisfilmben egy hivatásos népdalénekesssel, cigány nyelven, elénekeltetem.) Az előző CD-knél a nem minőségi felvételnél származó hangtechnikai problémákat az MTA Zenetudományi Intézetben Sztanó Pál hangmérnök korrigálta. A jelenlegi 10 CD háttérzajától való megtisztítását, alapzajtól való megszüntetését is vele kezdtük el, de közbejött sajnálatos halála miatt a Zenetudományi Intézetben folyó munka megszakadt.

A 10 CD publikálásra való előkészítését, amely több mint fél évig tartott, a Magyar Rádió Hangrestaurációs Osztályának hangmérnöke, Fényes Péter végezte el.

Egy-egy felvételnél sokszor 40-50 fő is összegyűlik egy házban, s ilyenkor a közöttük zajló beszélgetések nem maradnak abba, sőt az előadásokat is állandóan kommentálják.

Előfordul, hogy lemarad a felvétel eleje, mert anélkül kezdik meg az előadást, hogy előzőleg jeleznék. Ezekben az esetekben a kinyomtatott szövegnél szögletes zárójelben közlöm a lemaradt/kimaradt részt.

Az általam magyarra fordított átültetett gyűjtéseket a fiam, Máriusz fordította angolra nyersben. Ezek alapján készítette el Benedek Dezső, a Georgia Egyetem kultúranropológus tanára a folklórszövegek végleges angol változata. A bevezető fordítása teljes egészében Benedek Dezső munkája.

Gyűjtőmunkámat és annak publikálását az évek során több intézmény és személyes támogatása tette eredményesebbé: ...

Az elmúlt évtizedekben végzett folklórkutatásaim célja a cigány népi hagyományok megmentése és megismertetése volt. Az itt közzétett 215 felvétel meggyőzően bizonyítja e hagyományok eredetiségét, szépségét és műfaji gazdagságát.

Följegyeztem és magnetofonra vettem minden elem kerülő folklóralkotást és folklóradatot, mert tudtam, hogy gyűjtésem anyaga a cigány nép kultúraépítésének egyik alapkövét jelenti majd, s úgy éreztem, szükség van a munkámra. Ezért gyűjtöttem össze, s tanultam meg több cigány dialektust is, hogy a fölzárkozáshoz elengedhetetlen egységes cigány nyelv megtervezésében és megteremtésében fölkészültem részt vehessek.

Sajnos a dolgok másképp alakultak, mint ahogy elképzeltem.

A hivatalos intézmények részéről (kevés kivételtől eltekintve) elutasítást tapasztaltam a cigány népi kultúra egyenrangúságának hirdetésével szemben, s a cigányság „kiemelkedett” tagjainak viselkedésében is talákoztam megdöbbentő hozzáállásokkal. Az elmúlt tíz évben, az önérdekek kedvezőnek tűnő érvényesítési lehetőségei tudás és koncepció nélküli, primitív, helyezkedő cigány csoportokat csaltak elő, akik a koncert való tolongásban éppen a cigány nép ügyét és érdekeit tiporták el. Ebben én nem kívántam részt venni.

A cigányság iránti elkötelezettségemnek azonban eleget akartam tenni. Úgy gondoltam, akkor szolgálom leginkább a cigány nép érdekeit, ha a föntebbiekben jelzett méltatlan csatározásoktól elhatárolom magamat, s arra összpontosítom az erőmet, hogy az előítéletes „külvilágnak” fölmutassam a cigány népi kultúra nagy értékű kincseit, s hogy a származásukat vállaló, tiszta szándékú fiataloknak irányt mutassak egy fontos feladat: az identitás alapfeltételeit megteremtő etnográfiai kutatás felé.

Nagyon örülnék, s az elmúlt évtizedek sok-sok nehézsége és áldozatos tevékenysége értelmet nyerne, ha munkámmal hozzájárulhatnék a cigány népi kultúra elismertetéséhez, az előítéletek eloszlatásához és a cigányok önbecsülésének megerősödéséhez.

Bari Károly